

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ
Ξυλόκαστρο, 4-5 Νοεμβρίου 2017

Ο Αδριανός και η Αθήνα

***Οι τιμές των Αθηναίων προς τον Ρωμαίο
αυτοκράτορα***

**Αντώνης Ν. Μαστραπάς, δ.φ.
Σχολικός Σύμβουλος**

**Ο Αδριανός και η Αθήνα.
Οι τιμές των Αθηναίων προς τον Ρωμαίο αυτοκράτορα**

Αντώνης Ν. Μαστραπάς,δ.φ.

**Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων Πειραιά
E-mail: antmastr@otenet.gr**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Αδριανός ήταν ο πιο γνωστός Ρωμαίος αυτοκράτορας με τις πιο φανερές προτιμήσεις για τον πολιτισμό της κλασικής Ελλάδας. Η Αθήνα του Περικλή αποτελούσε ένα πρότυπο από το οποίο εμπνεόταν. Οι τρεις επισκέψεις του, την περίοδο που ήταν αυτοκράτορας, σε αυτήν και η πολύμηνη παραμονή του, η οποία συνδέεται με την οικοδόμηση σημαντικών κοινωφελών έργων και τη θεσμοθέτηση πανελληνίων εορτών, τεκμηριώνουν την επιθυμία του να αποδώσει στην Αθήνα την παλαιά της αίγλη. Η αποπεράτωση του ναού του Ολυπίου Διός, η Πύλη που φέρει το όνομά του, μία λαμπρή βιβλιοθήκη, ένα γυμνάσιο, το Πάνθεον, ο ναός του Πανελληνίου Διός και πολλά άλλα οικοδομήματα, τα οποία κατασκευάστηκαν στο «κλεινόν άστυ», στο ιερό της Ελευσίνας και στην αττική ύπαιθρο, είναι όλα αδριάνεια έργα που δεν αποσκοπούσαν μόνο στην αναβίωση του λαμπρού παρελθόντος της πόλης, αλλά δημιουργούσαν και τις προϋποθέσεις για την οικονομική της ανάπτυξη. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, ανταποκρίθηκαν στις αυτοκρατορικές ευεργεσίες ποικιλοτρόπως. Τιμητικά ψηφίσματα, αφιερωματικοί βωμοί, θέσπιση ημερολογίου, αγάλματα, αφηρωισμός, θεϊκά προσωνύμια και τελικά η θεοποίηση δηλώνουν τους τρόπους με τους οποίους οι απόγονοι του Περικλή τίμησαν τον αυτοκράτορα Αδριανό.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: περιοδείες – ο μικρός Έλληνας – αυτοκρατορική έπαυλη – Αδριανούπολις – ναός Ολυπίου Διός – Πύλη Αδριανού – ναός Πανελληνίου Διός – Πάνθεον – βασιλική στοά – νυμφαίο – υδραγωγείο – βιβλιοθήκη – γέφυρα ελευσινιακού Κηφισού – θριαμβικές αψίδες – Πανελλήνιο – ευεργετισμός – αθηναϊκό χρονολογικό σύστημα – επώνυμος ήρωας – Αδριανίς φυλή – ανδριάντας Αγοράς – αγάλματα Αδριανού – Απομνημονεύματα Αδριανού

Ο Αδριανός και η Αθήνα. Οι τιμές των Αθηναίων προς τον Ρωμαίο αυτοκράτορα

Αντώνης Ν. Μαστραπάς,δ.φ.

Ο Αδριανός και ο Κλασικός Κόσμος

Ο Αδριανός (Publius Aelius Traianus Hadrianus, 117-138 μ.Χ.) ήταν ο Ρωμαίος αυτοκράτορας που έμπρακτα εξέφρασε την ιδιαίτερη προτίμηση του στον πολιτισμό της κλασικής Ελλάδας. Μολονότι η ρωμαϊκή πνευματική και καλλιτεχνική παραγωγή βρισκόταν στο

απόγειό της, εκείνος άντλησε τα πρότυπα της ζωής του από την Αθήνα της κλασικής εποχής. Ήταν ο αυτοκράτορας που αντικατέστησε τις κατακτήσεις με περιοδείες, γιατί πίστευε ότι η αυτοκρατορία θα θωρακισθεί καλύτερα, από τους εχθρούς της, με έργα πολιτισμού, παρά με πολέμους (Fox R. L. 2006, 806). Περίοδευσε, τη δεκαετία του 120 μ.Χ. και στις αρχές της δεκαετίας του 130 π.Χ., σε όλη την αυτοκρατορία, από τη Βρετανία έως την Ερυθρά Θάλασσα. Σειρά νομισμάτων ειδικής κοπής τεκμηριώνει την πορεία των επισκέψεών του στις επαρχίες της αυτοκρατορίας (Howgego Chr. 2009, 154, 156, 165, 176· Fox R. L. 2006, 21). Οι επιδράσεις του κλασικού κόσμου είναι εμφανείς στους καλλιτέχνες που φιλοτέχνησαν αυτά τα νομίσματα. Η επαφή των Ρωμαίων, άλλωστε, με την κλασική τέχνη ήταν συνεχής, εφόσον μεγάλος αριθμός έργων, πρωτοτύπων και αντιγράφων, είχε μεταφερθεί στη Ρώμη και σε άλλες ιταλικές πόλεις, από τις λεηλασίες των κατακτημένων ελληνικών περιοχών (Ramage N. H., Ramage A. 2000², 23-25). Οι περιοδείες, στην Ελλάδα και στην Ανατολή, έδωσαν την ευκαιρία στον Αδριανό να έχει άμεση επαφή με τα μνημεία της κλασικής εποχής και να αποκτήσει ολοκληρωμένη εικόνα για τα επιτεύγματά της. Πέρασε από πολλές πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Μικράς Ασίας με ιδιαίτερο καλλιτεχνικό παρελθόν, περισσότερο απ' όλες, όμως, εντυπωσιάστηκε από την Αθήνα.

Η επίδραση του ελληνικού πολιτισμού στην προσωπικότητα του Αδριανού είχε βαθιές ρίζες. Όπως όλοι οι αριστοκρατικοί γόνοι της αυτοκρατορίας, έτσι και αυτός απέκτησε ιδιαίτερη μόρφωση. Μιλούσε λατινικά και ελληνικά, και μελετούσε έλληνες συγγραφείς σε σημείο που οι σύγχρονοί του να του αποδώσουν το προσωνύμιο Graeculus, δηλαδή ο «μικρός Έλληνας». Η πρόσληψη, ωστόσο, του Κλασικού Κόσμου, από τους συγγραφείς και τους καλλιτέχνες της εποχής του Αδριανού, όπως και από τον ίδιο, δεν γινόταν κατά τρόπο αφομοιωτικό, είχε περισσότερο τον χαρακτήρα της μίμησης των προτύπων του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (Fox R. L. 2006, 808). Τα έργα της γραμματείας του 2ου αι. μ.Χ., όπως εκείνα των συγγραφέων της Δεύτερης Σοφιστικής (Livingstone R. 2001), και της τέχνης, αρχιτεκτονικής, πλαστικής και του ψηφιδωτού, χαρακτηρίζονται από έντονα κλασικιστικό πνεύμα (Ramage N. H., Ramage A. 2000², 206-236).

Η επίδραση που άσκησε ο Κλασικός Κόσμος στον Αδριανό δεν περιορίζεται στο επίπεδο των γραμμάτων και των τεχνών. Ο αυτοκράτορας υιοθέτησε στοιχεία του τρόπου της ζωής και μιμήθηκε ήθη των Ελλήνων, όπως πολλές συνήθειες των ελλήνων ευγενών. Είχε ένα αγαπημένο άλογο, τον Βορυσθένη, για το οποίο συνέθεσε στίχους όταν πέθανε, συμμετείχε στο κυνήγι άγριων ζώων (Δίων Κάσσιος, 69.10,2· βλ. επίσης Fox R. L. 2006, 809-810), είχε έναν εραστή, τον Αντίνοο, για τον οποίο, μετά θάνατον, στήθηκαν πολλά αγάλματα σε όλη την αυτοκρατορία και στη μνήμη του οποίου, κατ' εντολή του αυτοκράτορα, ιδρύθηκε στην Αίγυπτο μία πόλη (Δίων Κάσσιος, 69.11,2). Ο Αδριανός πρόσεχε την εμφάνισή του, διέθετε μικρή περιποιημένη γενειάδα, κατά το έθος των ελλήνων φιλοσόφων, στοιχείο που του προσέδιδε την εικόνα του διανοούμενου αυτοκράτορα (Fox R. L. 2006, 806). Αν και είχε φιλικές σχέσεις με στωικούς φιλοσόφους, ήταν μάλλον οπαδός των επικουρείων, μιας «φιλοσοφικής σχολής» με απόψεις που δεν ταίριαζαν πολύ σε διανοούμενους (Miller F. στο *Journal of Roman Studies* 1965, 141-160· Fox R. L. 2006, 815-817). Την εμφάνισή του συγκροτούσαν περισσότερο επίπλαστα στοιχεία που εξωραίζαν την προσωπικότητά του και προσέδιδαν αίγλη στη διακυβέρνησή του. Συμπεριφερόταν περισσότερο ως «... ένα παιδί ζωηρό, φανατικό για γράμματα...»¹, που του άρεσε να επιδεικνύει τις γνώσεις του σε βάρος των διανοουμένων (Δίων Κάσσιος, 69.3,3-6). Έγραφε στίχους και είχε εκδηλώσει το

1 Η φράση προέρχεται από το ποίημα του Κ. Καβάφη, *Νέοι της Σιδώνας* (400 μ.Χ.)

ενδιαφέρον του για τη ζωγραφική και την αρχιτεκτονική (Δίων Κάσσιος, 69.3,1-2). Ωστόσο, ήταν υποτιμητικός ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιζε τους πνευματικούς άνδρες. Όταν, για παράδειγμα, επισκέφθηκε το Μουσείο της Αλεξάνδρειας επέμεινε να υποβάλλει στους γραμματικούς ερωτήσεις τις οποίες δεν μπορούσαν να απαντήσουν (Fox R. L. 2006, 346). Παροιμιώδες, επίσης, θεωρείται το επεισόδιο με τον σπουδαίο αρχιτέκτονα, Απολλόδωρο, στα σχέδια του οποίου θέλησε να παρέμβει. Αναφέρεται ότι ο αρχιτέκτονας τον συμβούλεψε να περιοριστεί στις κολοκύθες του -υπονοώντας το πάθος του για τους θόλους, που έμοιαζαν με κολοκύθες- και να αφήσει τα οικοδομήματα στην ησυχία τους (Δίων Κάσσιος 69.4,1-5).

Παρ' όλα αυτά, ήταν ένας ηγεμόνας με καλλιτεχνικές και εν γένει πνευματικές ανησυχίες, ήταν ένας μαικήνας. Η μεγαλειώδης έπαυλή του, φτιαγμένη σε μικρή απόσταση από τη Ρώμη, στα Τίβουρα (το σημερινό Τίβολι), διέθετε χώρους, εμπνευσμένους από την κλασική Ελλάδα και κυρίως από την Αθήνα, όπως μια απομίμηση της Ποικίλης Στοάς των Αθηνών, την Ακαδημία, το Λύκειο, -γυμνασιακές εγκαταστάσεις, ανάλογες με εκείνες που δίδαξαν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης-, τα Τέμπη -ειδυλλιακή κατοικία των Μουσών- και ένα Πρυτανείο, του οποίου η παρουσία υπενθύμιζε τη δημοκρατική οργάνωση των ελληνικών πόλεων-κρατών. Ακόμη, στους κήπους της έπαυλης υπήρχε ο *Κάτω Κόσμος*, δηλαδή μια φανταστική αναπαράσταση της κατοικίας του Πλούτωνα και των νεκρών (Ramage N. H., Ramage A. 2000², 209-212). Για τον Αδριανό, η Αθήνα του Σωκράτη και του Περικλή, όπως και η Ρώμη του Κικέρωνα και του Αυγούστου, ήταν τα ορόσημα του παρελθόντος απ' όπου εμπνεόταν. Ο περιηγητής Παυσανίας, σύγχρονος του Αδριανού, στέκεται με θαυμασμό απέναντί του και τον χαρακτηρίζει ευσεβή γιατί οικοδόμησε μεγαλοπρεπείς ναούς σε ελληνικές και βαρβαρικές πόλεις, και κυρίως για τα έργα που έκανε στην Αθήνα (Παπαχατζής Ν. 1974, 4, 201).

Ο ευεργέτης της Αθήνας

Ο Αδριανός επισκέφθηκε ως αυτοκράτορας την Αθήνα τρεις φορές στο διάστημα των ταξιδιών του ανά τη ρωμαϊκή επικράτεια. Αντιμετώπισε την Αθήνα ως «ελεύθερη πόλη» (Garnsey P. & Saller R. 1995, 33-36· Fox R. L. 2006, 815). Την επισκέφθηκε αρχικά και διέμεινε για έναν περίπου χρόνο το 124-125 μ.Χ. Η πολύμηνη παραμονή του είναι συνδεδεμένη με προσφορές στους πολίτες και με την κατασκευή σημαντικών έργων, τα οποία διατηρούνται μέχρι τις ημέρες μας. Επέκτεινε την πόλη στην ανατολική της πλευρά και περιέβαλε το τμήμα αυτό, γνωστό ως *Αδριανούπολις*, με νέο τείχος (Σχολιαστής, Αριστείδου *Παναθηναϊκός*, I, 149,8), ενώ παράλληλα μερίμνησε για την αποκατάσταση του θεμιστόκλειου τείχους. Όπως αναφέρεται στο έργο *Historia Augustae*: «*Αν και δεν ενδιαφερόταν καθόλου για την τοποθέτηση επιγραφών στα δημόσια έργα του, έδωσε το όνομα Αδριανούπολις σε πολλές πόλεις, όπως για παράδειγμα στην Καρχηδόνα και σε ένα τμήμα της Αθήνας*» (Βίος Αδριανού, 20, 4-6). Έτσι, η Αθήνα απέκτησε την παλιά της λαμπρότητα, μετά τις εκτεταμένες καταστροφές που είχε υποστεί δύο αιώνες πριν, από τις επιδρομές του Σύλλα (Τραυλός Ι. 1993², 94· Μαστραπάς Α. 2003, 41, 55).

Το όνομα του Αδριανού συνδέθηκε στην Αθήνα με την αποπεράτωση του ναού του *Ολυμπίου Διός*, πλησίον του Ιλισού. Ο μεγάλων διαστάσεων ναός θεμελιώθηκε τον 6ο αι. π.Χ., την εποχή των Πεισιστρατιδών, όμως εγκαταλείφθηκε η κατασκευή του μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, γιατί ήταν έργο συνδεδεμένο με την πολιτική των τυράννων. Οι εργασίες ανοικοδόμησης του ναού του Ολυμπίου Διός αναλήφθηκαν εκ νέου μετά από τέσσερις αιώνες, τον 2ο αι. π.Χ., με χρηματοδότηση του βασιλιά της Συρίας Αντιόχου Δ',

χωρίς όμως το έργο να ολοκληρωθεί. Την οριστική αποπεράτωση ανέλαβε ο Αδριανός, προφανώς κατά την πρώτη παραμονή του στην πόλη της Παλλάδος, το 124-5 μ.Χ. Όταν βρέθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στην Αθήνα, το 128 μ.Χ., παρακολούθησε την πρόοδο των εργασιών και τελικά, κατά την τρίτη επίσκεψή του, ο ίδιος τέλεσε τα εγκαίνια του ναού, στο τέλος του καλοκαιριού, του έτους 131 μ.Χ. Ο γνωστός περιηγητής Πausανίας, όταν επισκέφθηκε την Αθήνα μετά από δεκαπέντε χρόνια, έμεινε έκθαμβος από τη θέα του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος που απάρτιζε το ιερό του Ολυμπίου Διός. Είδε τον τεράστιο, περίτεχνο, κορινθιακού ρυθμού, ναό, το, κολοσσιαίων διαστάσεων, χρυσελεφάντινο άγαλμα και τον περίβολο του ιερού, τον οποίο οι σημαντικότερες ελληνικές πόλεις είχαν διακοσμήσει με ανδριάντες του αυτοκράτορα. Για το έργο αυτό ο Πausανίας γράφει: «*Του Ολυμπίου Διός τον ναό και το αξιοθέατο άγαλμα τα αφιέρωσε ο Αδριανός, ο βασιλιάς των Ρωμαίων. Όλα τα άλλα αγάλματα είναι μικρότερα από αυτό το άγαλμα στο μέγεθος, εκτός από τους κολοσσούς των Ροδίων και των Ρωμαίων. Έχει φτιαχτεί από ελεφαντοκόκκαλο και χρυσό και είναι εξαιρετικής τέχνης, αν κρίνει κανείς από τις μεγάλες του διαστάσεις. Πριν από την είσοδο στο ιερό του Ολυμπίου Διός, υπάρχουν δύο ανδριάντες του Αδριανού κατασκευασμένοι από μάρμαρο της Θάσου και άλλοι δύο από λίθο της Αιγύπτου. Ακόμα χάλκινα αγάλματα έχουν στηθεί μπροστά από τους κίονες. Ολόκληρος ο περίβολος είναι περίπου σαράντα σταδίων και γεμάτος από ανδριάντες. Γιατί, η κάθε μία πόλη, από αυτές που οι Αθηναίοι ονομάζουν αποίκους πόλεις, έχει αναθέσει άγαλμα του βασιλιά Αδριανού, όλα όμως αυτά τα ξεπέρασαν οι Αθηναίοι, οι οποίοι ανέθεσαν, πίσω από τον ναό, τον κολοσσό, ένα έργο άξιο θέας» (Πaus. Ι, 18, 6).*

Από τις πληροφορίες του Πausανία φαίνεται ότι ο ναός, αν και ήταν μεγάλων διαστάσεων (περ. 44 X 110 μ.), πρέπει να είχε στεγασμένο σηκό για την προστασία του χρυσελεφάντινου αγάλματος. Μέσα στον ναό, στο βάθος του σηκού, μαζί με το άγαλμα του Διός οι Αθηναίοι έστησαν άγαλμα και του Αδριανού, ως συλλατρευομένου θεού (Πapaχατζής Ν. 1974, 272-274· Τραυλός Ι. 1993², 110-111· Μαστραπάς Α. 2003, 145-146, Camp J. 2009, 228-231, 260, 338-340).

Πλησίον του ιερού του Ολυμπίου Διός, βορειοδυτικά του περιβόλου, διατηρείται μέχρι τις ημέρες μας ένα επιβλητικό μνημείο, που έχει άμεση συνάφεια με το ιερό και είναι γνωστό ως *Πύλη του Αδριανού*. Δεν πρόκειται για πύλη εισόδου στην πόλη, αλλά στην πραγματικότητα για θριαμβική αψίδα, ανάλογη με εκείνες που έστηναν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες για να διαιωνίσουν τους νικηφόρους πολέμους τους. Σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση οι αυτοκράτορες περνούσαν κάτω από τις θριαμβικές αψίδες σε πομπή, όταν επέστρεφαν, νικητές στη Ρώμη. Η αψίδα οικοδομήθηκε σε οδό που οδηγούσε από το Ολυμπείον στην Ακρόπολη. Ωστόσο, δεν είναι προσανατολισμένη στον ίδιο άξονα με τον περίβολο του Ολυμπίου, γι' αυτό και μελετητές υπέθεσαν ότι κατασκευάστηκε πριν από αυτόν (Πapaχατζής Ν. 1974, 272). Οι εργασίες της οικοδόμησης πρέπει να ολοκληρώθηκαν το 131 μ.Χ., όταν έγιναν τα εγκαίνια του ναού του Διός, οπότε ο αυτοκράτορας εν πομπή πέρασε κάτω απ' αυτήν. Κατασκευάστηκε από πεντελικό μάρμαρο με συνολικό ύψος 18μ., πλάτος 13μ. και τοξωτό άνοιγμα, πλάτους περίπου 6μ. Το άνοιγμα πλασιώνουν κορινθιακές παραστάδες, οι οποίες στηρίζουν καμπύλο επιστύλιο. Στις δύο πλευρές του μνημείου, μπροστά από τον τοίχο του, μεγάλες βάσεις έφεραν κορινθιακούς διακοσμητικούς κίονες. Πάνω στην πύλη διατηρούνται τέσσερις μικροί πεσσοί με κορινθιακά κιονόκρανα, που στηρίζουν ιωνικό θριγκό με αετωματική επίστεψη. Τα κενά ανάμεσα στους πεσσοίς έκλειναν με μαρμάρινα τύμπανα. Στο μεσαίο κενό, ενδεχομένως ήταν τοποθετημένα αγάλματα του Θησέα και του Αδριανού, το καθένα στην

αντίστοιχη πλευρά. Το σημαντικότερο στοιχείο της αφίδας είναι δύο επιγραφές, που χαραχτήκαν, η μία στο επιστύλιο, που ήταν ορατό από όσους βρίσκονταν προς την πλευρά της Ακροπόλεως, και η άλλη στο επιστύλιο που ήταν ορατό από εκείνους που ήταν στην αδριάνεια προέκταση της πόλης. Στην επιγραφή προς την πλευρά της Ακροπόλεως διαβάζουμε ΑΙΔ ΕΙΣΙ ΑΘΗΝΑΙ ΘΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ και στην άλλη ΑΙΔ ΕΙΣΙ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΟΥΧΙ ΘΗΣΕΩΣ ΠΟΛΙΣ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Πύλη του Αδριανού λειτουργούσε ως όριο ανάμεσα στην παλαιά πόλη και στη ρωμαϊκή επέκτασή της. Οι επιγραφές, που χαραχτήκαν στο επιστύλιο, αποτέλεσαν την αιτία επιστημονικού διαλόγου σχετικά με το ερώτημα εάν αναθέτες της πύλης ήταν οι κάτοικοι της Αθήνας ή ο Αδριανός, καθώς και με τον λόγο οικοδόμησής της σε αυτό το σημείο της πόλης. Πιθανότερη είναι η εκδοχή να κατασκευάστηκε από χορηγία του αυτοκράτορα για να οριοθετήσει συμβολικά την αδριάνεια επέκταση της πόλης αλλά και για να προσδώσει αίγλη στα αυτοκρατορικά εγκαίνια του Ολυμπίου (Μαστραπάς Α. 2003, 149-152· Camp J. 2009, 260-261).

Ο Πausanίας αναφέρει την κατασκευή και άλλων οικοδομημάτων, ανάμεσα στις ευεργεσίες του Αδριανού στην πόλη της Παλλάδος, ναό της Ήρας, ναό του Πανελληνίου Διός, ιερό αφιερωμένο σε όλους τους θεούς, γνωστό ως Πάνθεον, βιβλιοθήκη και γυμνάσιο (Πaus. Ι, 18, 9). Οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν ταυτίσει κάποια από αυτά τα κτίσματα, κάποια άλλα είναι γνωστά μόνο από τις γραπτές μαρτυρίες. Ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς, στην Πλάκα, κάτω από τις σύγχρονες οικίες επισημάνθηκαν τα θεμέλια ναόσχημου οικοδομήματος το οποίο με σχετική βεβαιότητα ταυτίζεται με τον ναό του Πανελληνίου Διός (Camp J. 2009, 264). Παλαιότερες έρευνες τοποθετούσαν το Πανελλήνιον πλησίον της κοίτης του Ιλισού, ενώ τα κατάλοιπα του ναού, που βρέθηκαν στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς, τα ταύτιζαν με το Πάνθεον (Παπαχατζής Ν. 1974, 277). Στο Πανελλήνιον ο Αδριανός, ενδεχομένως, και η σύζυγός του Σαβίνα, λατρεύτηκαν ως θεοποιημένο ζεύγος, σύνναοι του Διός και της Ήρας.

Στη βόρεια πλευρά της Αρχαίας Αγοράς οι ανασκαφές έφεραν στην επιφάνεια τα ερείπια επιμήκους κτηρίου, του οποίου η αρχιτεκτονική δομή και τα στρωματογραφικά ευρήματα ενισχύουν την άποψη ότι πρόκειται για μια μεγάλη ρωμαϊκή, κλειστή, τρίκλιτη στοά, της εποχής του Αδριανού. Οι στοές αυτές ονομάζονταν βασιλικές, γιατί ήταν αφιερωμένες σε αυτοκράτορες. Η επισήμανση μιας τέτοιας βασιλικής στοάς στην Αρχαία Αγορά αποδεικνύει την διείδυση της ρωμαϊκής διοίκησης στην Αθήνα, παρά τις αυτοκρατορικές διακηρύξεις περί αυτονομίας της πόλης (Camp J. 2004, 229-231). Άλλο σημαντικό κτίσμα στον χώρο της Αγοράς, που συνδέεται με τον Αδριανό, είναι ένα νυμφαίο. Τα νυμφαία ήταν μνημειακού χαρακτήρα κρήνες, περίτεχνα διακοσμημένες, οι οποίες κατασκευάζονταν σε δημόσιους πολυσύχναστους χώρους ή ιερά και υδροδοτούνταν από πηγές νερού, που ενίοτε βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση. Τα ερείπια του νυμφαίου επισημάνθηκαν στη νοτιοδυτική πλευρά της Αγοράς, πλησίον της οδού των Παναθηναίων. Σήμερα βρίσκονται, όχι σε ικανοποιητική κατάσταση, κάτω από την βυζαντινή εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, γι' αυτό και η αναπαράσταση της αρχικής μορφής του νυμφαίου μόνο υποθετική μπορεί να είναι. Έχοντας υπόψη μας ανάλογα μνημεία, όπως το νυμφαίο του ιερού της Ολυμπίας (Γιαλούρη Α. & Ν. 1987, 26-27), μπορούμε να σκεφθούμε ότι διέθετε δεξαμενές συγκέντρωσης του νερού και κόγχες, διακοσμημένες με αγάλματα του Αδριανού και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας (Camp J. 2004, 231, εικ. 163). Το συγκεκριμένο νυμφαίο αντλούσε νερό με αγωγό, ο οποίος κάλυπτε απόσταση μεγαλύτερη των είκοσι χιλιομέτρων, από πηγές, που βρίσκονταν βόρεια της Αθήνας, στις υπώρειες της Πάρνηθας. Το δίκτυο μεταφοράς του νερού στο μεγαλύτερο μέρος του ήταν υπόγειο με φρέατα,

απαραίτητα για τον καθαρισμό και τη συντήρησή του. Με αυτό το δίκτυο συνδέονται τα κατάλοιπα πεσσών που διατηρούνται μέχρι σήμερα στη λεωφόρο Καποδιστρίου, στη Νέα Ιωνία, και οι οποίοι στήριζαν τοξωτή γέφυρα, στο σημείο όπου ο αγωγός περνούσε πάνω από αβαθή ρεματιά. Το μεταφερόμενο νερό κατέληγε σε δεξαμενή μεγάλων διαστάσεων, κατασκευασμένη στις υπώρειες του Λυκαβηττού, στη σημερινή πλατεία Δεξαμενής του Κολωνακίου. Από το αδριάνειο υδραγωγείο, το οποίο υδροδοτούσε την Αθήνα μέχρι την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα, σώζεται τμήμα επιστυλίου με αναθηματική επιγραφή, γραμμένη στα λατινικά (CIL III, 549· Camp J. 2009, 266). Το τμήμα αυτό, που σήμερα διατηρείται στον Εθνικό Κήπο, προέρχεται από τετρακίονιο προστώο το οποίο κοσμούσε την πρόσοψη της δεξαμενής και εκ του οποίου συνάγεται ότι η δεξαμενή είχε τη μορφή μνημειώδους κρήνης. Η αναθηματική επιγραφή αναφέρει ότι το έργο οφείλεται στον αυτοκράτορα Αδριανό και ότι η αποπεράτωσή του έγινε το 140 μ.Χ., στα χρόνια του διαδόχου του, Αντωνίνου του Ευσεβούς. Τόσο το προστώο της δεξαμενής όσο και το διασωθέν τμήμα της αναθηματικής επιγραφής ήταν γνωστά από σχέδια περιηγητών του 15ου και του 18ου αιώνα (Τραυλός Ι. 1993, 116-119, 190· Camp J. 2004, 231-232· Camp J. 2009, 264-266, εικ. 199). Η παράλειψη της αναφοράς του υδραγωγείου, από τον Πausανία, ενδεχομένως να οφείλεται σε συνειδητή επιλογή του περιηγητή, ο οποίος κατέγραψε στην Αθήνα όσα μνημεία και έργα ήταν εντυπωσιακά, λόγω της καλλιτεχνικής τους αξίας, ή συνδέονταν με τις λατρείες και τις παραδόσεις του τόπου.

Ο Πausανίας, από την περιήγησή του στην Αθήνα, αναφέρει: «*Το πιο φημισμένο είναι εκατό κίονες από μάρμαρο Φρυγίας. Οι τοίχοι του έχουν γίνει από το ίδιο υλικό με τις στοές. Και οι αίθουσες είναι κατασκευασμένες με επιχρυσωμένες και αλαβάστρινες οροφές, διακοσμημένες με αγάλματα και ζωγραφικούς πίνακες, εδώ μέσα βρίσκονται βιβλία*» (Πaus. Ι, 18,9). Είναι προφανές ότι πρόκειται για την περίφημη βιβλιοθήκη του Αδριανού, της οποίας αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διατηρούνται, στα βόρεια της Ρωμαϊκής Αγοράς, πλησίον του σταθμού του Μετρό, στο Μοναστηράκι. Από τα σωζόμενα ερείπια διαφαίνεται ότι πρόκειται για οικοδομικό συγκρότημα, μεγάλων διαστάσεων (122 x 82 μ.), με περίστυλη αυλή, διαμορφωμένη από εκατό κίονες, όπως αναφέρει και ο Πausανίας. Ωστόσο, οι κίονες του περιστυλίου όπως και η τεχνητή λίμνη στο κέντρο της αυλής, η οποία δημιουργούσε ευχάριστο περιβάλλον για αναψυχή των αναγνωστών, έχουν χαθεί. Το συγκρότημα είχε ιδιαίτερα προσεγμένη πρόσοψη, διαμορφωμένη από δεκατέσσερις κορινθιακούς κίονες, μπροστά από τον τοίχο, και ένα τετρακίονιο, μνημειακό πρόπυλο. Ο τοίχος της πλευράς της πρόσοψης ήταν κατασκευασμένος εξολοκλήρου από πεντελικό μάρμαρο. Τα κιονόκρανα και οι βάσεις των κίωνων, που διακοσμούσαν τον τοίχο, ήταν και αυτά από πεντελικό μάρμαρο, ενώ οι υψηλοί μονολιθικοί κορμοί τους από πρασινωπό μάρμαρο Καρύστου. Οι κίονες του προπύλου ήταν φτιαγμένοι από φλεβωτό, μάρμαρο της Μικράς Ασίας. Στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος, στο μέσον, βρίσκονταν η αίθουσα για τα βιβλία και εκατέρωθεν αυτής τα αναγνωστήρια και αίθουσες διαλέξεων. Στο σύνολό του το συγκρότημα, χωρίς αμφιβολία, ήταν μεγαλειώδες και εντυπωσιακό (Παπαχατζής Ν. 1974, 277-278· Μαστραπάς Α. 2003, 160· Camp J. 2009, 262-263). Ο Αδριανός με την ίδρυση της βιβλιοθήκης συνέδεε έμπρακτα το όνομά του με τη θησαύριση της αρχαίας ελληνικής σοφίας. Το τελευταίο αδριάνειο έργο στο οποίο αναφέρεται ο Πausανίας είναι ένα γυμνάσιο, το οποίο, όπως γράφει, διέθετε εκατό κίονες, κατασκευασμένους εκ λιβυκού λίθου. Κατάλοιπα όμως αυτού μέχρι σήμερα δεν έχουν επισημανθεί.

Από τον Αδριανό ευεργετήθηκε και η Ελευσίνα, γνωστή στον αρχαίο κόσμο για το ιερό της και τις μυστηριακές τελετές που τελούνταν σε αυτό. Στον αυτοκράτορα αποδίδεται η

κατασκευή υδραγωγείου, που ξεκινούσε από πηγές της Φυλής και κατέληγε στο ιερό, και λίθινης γέφυρας στην κοίτη του ελευσινακού Κηφισού, η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα (Παπαχατζής Ν. 1974, 474-475, εικ. 289· Αλεξοπούλου-Μπάγια Π. 1985, 73-74· Camp J. 2009, 269, εικ. 203). Αφορμή ανέγερσής της αποτέλεσε πλημμύρα του ποταμού, κατά το φθινόπωρο του 125 μ.Χ., όταν ο Αδριανός πήγε στο ιερό για να μνηθεί στα Ελευσίνια Μυστήρια. Ο Ευσέβιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «*χειμάσας εις Αθήνας καὶ μνηθεὶς τὰ Ἐλευσίνια καὶ γεφυρώσας Ἐλευσῖνα κατακλυσθεῖσαν ὑπὸ Κηφισοῦ ποταμοῦ*» (Ευσέβιος, *Χρον.*, τ. 2, σ. 166, εκδ. Α. Schöne). Στην είσοδο του ιερού της Ελευσίνας, μετά το 129 μ.Χ., κατασκευάστηκαν δύο θριαμβικές αψίδες, πιστά αντίγραφα της Πύλης του Αδριανού, με χαραγμένη την αναθηματική επιγραφή «*τοῖν θεοῖν καὶ τῷ αὐτοκράτορι οἱ Πανελλήνες*», γεγονός που επισημαίνει τη συμβολή του αυτοκράτορα στην πανελλήνια αποδοχή των Ελευσινίων μυστηρίων. Ενδέχεται όμως οι αψίδες να αφιερώθηκαν την εποχή των διαδόχων του, Αντωνίνου του Ευσεβούς ή Μάρκου Αυρήλιου (Παπαχατζής Ν. 1974, 476-477· Αλεξοπούλου-Μπάγια Π. 1985, 70).

Ο Αδριανός βοήθησε ώστε η Αθήνα να αποκτήσει την παλαιά της αίγλη. Σκοπός του ήταν να την αναδείξει εκ νέου σε μητρόπολη, να την καταστήσει κέντρο του Ελληνισμού. Ήταν ένα σχέδιο που έθεσε σε εφαρμογή, πριν ανέλθει στον θρόνο, όταν είχε περάσει εκεί μια χρονιά, υπηρετώντας ως ανώτερος διοικητής της (Fox R. L. 2006, 807). Διέβλεπε πως με τον τρόπο αυτό θα πολλαπλασίαζε τους πόρους της αττικής γης και θα βελτίωνε έτσι τη ζωή των κατοίκων της. Για τον λόγο αυτό έθεσε σε εφαρμογή σχέδιο σύγκλησης πανελληνίου συνεδρίου στην Αθήνα, ανάλογο με εκείνο, που αναφέρει ο Πλούταρχος πως επιχείρησε ο Περικλής (Πλούτ., *Περικλῆς* 17). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Αδριανός ήταν γνώστης των βίων των μεγάλων ανδρών του Πλούταρχου (Fox R. L. 2006, 204). Το σχέδιο του για να εφαρμοστεί χρειαζόταν συνεννοήσεις με άλλες πόλεις του ελληνισμού. Τούτο τεκμαίρεται άλλωστε και από ψήφισμα του 119/120 μ.Χ. της Θυάτειρας, πόλης της Μικράς Ασίας, το οποίο βρέθηκε στην Αθήνα και αφορά την ιδέα του Αδριανού για την ίδρυση του *Πανελληνίου*. Στην ενεπίγραφη στήλη διαβάζουμε: «*Από τη βουλή και τους πολίτες της Θυάτειρας... [αποφασίστηκε] το εξής: να χαραχτεί το παρόν ψήφισμα σε μια πέτρινη στήλη και να τοποθετηθεί στην Ακρόπολη (της Αθήνας) ώστε να (καταστεί) φανερό σε όλους τους Έλληνες πόσο πολύ ευεργετήθηκε η Θυάτειρα από τον μέγιστο των βασιλέων... αυτός (ο Αδριανός) πρόσφερε σε όλους τους Έλληνες ένα πολύτιμο δώρο, όταν συγκάλεσε ένα κοινό συμβούλιο στην πιο λαμπρή πόλη, την Αθήνα...* » (Fox R. L. 2006, 19). Στην Αθήνα συγκεντρώνονταν αντιπρόσωποι των ελληνικών πόλεων, για να συμμετάσχουν σε θεατρικούς, μουσικούς και αθλητικούς αγώνες (Fox R. L. 2006, 619). Η πρώτη από εκείνες τις συνελεύσεις των αντιπροσώπων συνέπεσε με τα εγκαίνια του Ολυμπίου. Της συνέλευσης προϊστάτο ο *ἄρχων τῶν Πανελλήνων*, ο οποίος έφερε και το αξίωμα του ιερέα του Πανελληνίου Αδριανού, όπως μαρτυρά επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη (Tod, *JHS* 42, 173 κ.εξ.).

Η Αθήνα του Αδριανού βίωνε τον απόηχο του μεγαλείου της Αθήνας του Περικλή. Ο αυτοκράτορας, κατά την τελευταία παραμονή του στην πόλη της Παλλάδος, πρωτοστάτησε στην εορτή των Διονυσίων και με ελληνική ενδυμασία παρακολούθησε τις θεατρικές παραστάσεις (Fox R. L. 2006, 807). Ο Αδριανός αναδείχθηκε στον μεγαλύτερο ευεργέτη της Αθήνας. Υιοθέτησε μία πολιτική που πρώτοι εφάρμοσαν απέναντι στους Έλληνες των πόλεων-κρατών οι ηγεμόνες των ελληνιστικών βασιλείων. Σύμφωνα με τις ελληνικές αντιλήψεις η μοναρχική εξουσία ήταν καταρχήν ανάξια για έναν ελεύθερο πολίτη, ωστόσο δεν ήταν ασυνήθιστο οι κάτοικοι μιας ελληνικής πόλης να αναγνωρίσουν τον ηγετικό ρόλο

ενός ισχυρού ηγεμόνα όταν αυτός αναδεικνυόταν σε *ευεργέτη* και *προστάτη* τους, κάνοντας δωρεές, μειώνοντας τους φόρους, αναγνωρίζοντας προνόμια στους κατοίκους ή συμβάλλοντας στην οικοδομική ανάπτυξη της πόλης (Gehrke H.-J. 2000, 83-84). Η παλαιά αυτή πολιτική του «ευεργετισμού», που στην ρωμαϊκή της έκφραση προσδιορίζεται ως αυτοκρατορική «γενναιοδωρία», φαίνεται πως αποτέλεσε τον κύριο άξονα της αντιμετώπισης της Αθήνας από τον αυτοκράτορα Αδριανό (Fox R. L. 2006, 702-703). Εάν δεν μπορούσε να είναι εφάμιλλος του Περικλή, μπορούσε τουλάχιστον να ανταγωνιστεί και να υπερβεί την πολιτική των Πτολεμαίων ή των Ατταλιδών απέναντι στην Αθήνα.

Οι τιμές των Αθηναίων προς τον αυτοκράτορα

Ο Αθηναϊκός δήμος τίμησε ποικιλοτρόπως τον ευεργέτη του, αποδίδοντάς του θεϊκά προσωνύμια, όπως *ολύμπιος*, *πανελλήνιος* και *ελευθέριος*, και αναγνωρίζοντάς τον ως επώνυμο ήρωα και ακόμη ως θεό, σύνοικο του Διός. Στο Πάνθεον, πιθανότατα, βρισκόταν το ψήφισμα με το οποίο οι Αθηναίοι είχαν ανακηρύξει τον Αδριανό επώνυμο ήρωα μιας αθηναϊκής φυλής, ενδεχομένως και ψήφισμα με την αναγραφή των τιμητικών διακρίσεων που του απένειμαν οι Αθηναίοι (Παπαχατζής Ν. 1974, 277). Η ίδρυση της *Αδριανίδος* φυλής ήταν μια από τις πολλές τιμές που προσέφεραν αφειδώς οι Αθηναίοι στον ευεργέτη τους (Παπαχατζής Ν. 1974, 201· Camp J. 2004, 228). Θα πρέπει να σκεφτούμε ότι με την αναγνώριση της καινούριας φυλής, ένας χάλκινος ανδριάντας του αυτοκράτορα προστέθηκε πάνω στο βάθρο των Επωνύμων Ηρώων, στην Αρχαία Αγορά (Camp J. 2004, 125-127, 228, εικ. 74).

Το έτος 124 μ.Χ., κατά το οποίο άρχισε η ανοικοδόμηση του ναού του Ολυμπίου Διός, και το έτος 131 μ.Χ., των εγκαινίων του, θεωρήθηκαν αφετηρίες τοπικού αθηναϊκού χρονολογικού συστήματος. Σε επιγραφή διαβάζουμε: «*έτους γ' της καθιερώσεως του Διός του Ολυμπίου και της κτίσεως του Πανελληνίου, έτους δε ι' της Τραϊανού Καίσαρος επιδημίας*» (IG IV, 1052). Από επιγραφές κυρίως είναι γνωστές οι τιμές με τις οποίες περιέβαλαν οι Αθηναίοι τον αυτοκράτορα Αδριανό. Σημαντικός αριθμός βωμών -μέχρι σήμερα η ανασκαφική έρευνα έχει επισημάνει ενενήντα τέσσερις- αποδεικνύει το εύρος της αποδοχής που είχε στην Αθήνα η λατρεία του (Camp J. 2009, 259-260, εικ. 194). Τη θεοποίησή του επιβεβαιώνει επίσης τιμητικός θρόνος, από την προεδρία του Διονυσιακού θεάτρου, πάνω στον οποίο διαβάζουμε την επιγραφή «*ιερέως Αδριανού ελευθερέως*» (Παπαχατζής Ν. 1974, 295). Στην πρώτη σειρά του κοίλου, αντί των εδωλίων, υπήρχαν μαρμάρινοι θρόνοι, οι οποίοι προορίζονταν για συγκεκριμένα τιμώμενα πρόσωπα, ιερείς ή αξιωματούχους, με χαραγμένο πάνω το όνομά τους. Ιδιαίτερης προσοχής χρήζουν μερικές από τις επιγραφές, που ήταν παλίμψηστες και αποδεικνύουν ότι, όταν δημιουργούνταν νέες θέσεις, όπως αυτή του ιερέα του *ελευθερέως Αδριανού*, σβήνονταν παλαιότερες (Παπαθανασόπουλος Θ. 1993, 70-71).

Ακόμη, οι Αθηναίοι τίμησαν τον αυτοκράτορα με την τοποθέτηση αγαλμάτων του εντός και εκτός του αθηναϊκού άστεως. Ιδιαίτερα προκλητική, αλλά όχι πέραν της πραγματικότητας, είναι η περίπτωση να είχε στηθεί άγαλμά του και στον Παρθενώνα. Ο Ν. Παπαχατζής παρατηρεί εύστοχα ότι «*το πλήθος των πόλεων, οι οποίες είχαν τιμήσει τον Αδριανό με ανδριάντες μέσα στον περίβολο του Ολυμπίου αισθητοποιούσε τους δεσμούς των κατοίκων της Ελλάδας και των λεγομένων αποίκων πόλεων και δικαιολογούσε την απονομή στον αυτοκράτορα, ο οποίος ενίσχυσε τους δεσμούς αυτούς, του επιθέτου "πανελλήνιος" που ήταν επίθετο του Δία και επομένως λατρευτικό, όπως και του "ολυμπίου"*» (Παπαχατζής Ν. 1974, 277). Στη δυτική πλευρά της Αγοράς, πλησίον του

βάθρου των Επωνύμων, βρέθηκε ο κορμός μεγάλου μαρμάρινου ανδριάντα του Αδριανού, οποίος παρουσιαζόταν στον τύπο του Imperatori. Ο κορμός φέρει θώρακα, διακοσμημένο με παραστάσεις που απηχούν την αντίληψη για την πολιτιστική υπεροχή της Αθήνας έναντι της Ρώμης. Στον θώρακα εικονίζεται η θεά Αθηνά, πλαισιωμένη από τα ιερά της ζώα, την κουκουβάγια και το φίδι, και δύο Νίκες που την στεφανώνουν, να πατά πάνω στο κατεχοχόν έμβλημα της Ρώμης, στη λύκαινα, η οποία θηλάζει τους ιδρυτές της πόλης, τον Ρέμο και τον Ρωμύλο. Οι συμβολισμοί, που πρόβαλλε ο θώρακας του αυτοκράτορα, ήταν προφανείς (Camp J. 2004, 228-229, εικ. 162).

Οι ανασκαφές έφεραν στο φως αγάλματα του Αδριανού, μερικά των οποίων εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Θα μείνουμε σε δύο από αυτά, που απηχούν και διαφορετικές πλευρές της προσωπικότητάς του. Σε προτομή, από πεντελικό μάρμαρο, που βρέθηκε στο Ολυμπίο, ύψους περίπου 0,60 μ., παρουσιάζεται ο Αδριανός σε σχετικά νεαρή ηλικία με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά. Έχει ριγμένη τη χλαμύδα στον αριστερό ώμο, τα μαλλιά του σχηματίζουν ελικοειδείς βοστρύχους, η γενειάδα του είναι μικρή και περιποιημένη, όπως αυτές των φιλοσόφων (Καλτσάς Ν. 2001, 339, εικ. 718). Διαφορετική είναι η εντύπωση που προκαλεί κεφαλή του αυτοκράτορα, που προέρχεται από μεγάλων διαστάσεων άγαλμα (ύψος κεφαλής 0,55 μ.), του τύπου Imperatori. Παρά τις μικρές φθορές η εικόνα που αποπνέει είναι αυτή του απόμακρου, θεοποιημένου ηγεμόνα. Η κοντή γενειάδα και η πλούσια κόμη αποδίδονται με ελικοειδείς βοστρύχους. Το βλέμμα είναι αγέρωχο και αποστρέφεται τα εγκόσμια. Συμπληρωματικά στοιχεία υποδηλώνουν τα θεϊκά χαρακτηριστικά του Διός. Φέρει μεγάλο στεφάνι από φύλλα δρυός, το οποίο πάνω από το μέτωπο έχει μετάλλιο με ανάγλυφη παράσταση αετού. Τρύπες στο στέλεχος του στεφανιού επισημαίνουν την απουσία ένθετων μεταλλικών φύλλων, πιθανότατα χρυσών, κατά πώς ταίριαζε στον θεοποιημένο αυτοκράτορα (Καλτσάς Ν. 2001, 340, εικ. 720). Η εικονιστική αυτή κεφαλή είναι έργο σπουδαίου καλλιτέχνη, ενός αττικού εργαστηρίου, από αυτά που πρέπει να λειτουργούσαν στην Αθήνα κατά την περίοδο της αποπεράτωσης του ναού του Διός και της τελευταίας παραμονής του αυτοκράτορα στην πόλη (131-132 μ.Χ.). Αγάλματα του Αδριανού, εκτός από το Ολυμπίο και την Αγορά, στήθηκαν ακόμη στο διονυσιακό θέατρο, όπως αποδεικνύει βάση αγάλματος (Παπαθανασόπουλος Θ. 1993, 56, εικ. 31), στο λιμάνι του Πειραιά (Σταϊνχάουερ Γ. 2001, 371, 395, εικ. 512) και σε άλλα σημεία της αθηναϊκής επικράτειας.

Ο Αδριανός ευεργέτησε με τις προσφορές του την Αθήνα. Την κατέστησε αυτοκρατορική πόλη με εντυπωσιακό οικοδομικό έργο και πνευματική ζωή. Ωστόσο, ούτε η τέχνη ούτε και τα συγγράμματα των χρόνων του Αδριανού έχουν την αυθεντικότητα της κλασικής εποχής. Όλη η δραστηριότητα ήταν μια στροφή προς τα κλασικά πρότυπα. Ο Αδριανός δεν μπόρεσε να λειτουργήσει πέρα από τα όρια που η εποχή του και οι ρωμαϊκές κατακτήσεις είχαν ορίσει. Κατ' ανάλογο τρόπο, όμως, ανταποκρίθηκαν και οι Αθηναίοι. Τύποις ελεύθεροι υπέκυψαν στις προσφορές ενός φαινομενικά διανοούμενου αυτοκράτορα, τον κολάκεψαν και τέλος τον θεοποίησαν. Οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να τον αντιμετωπίσουν διαφορετικά, παρά ως ένα ηγεμόνα-ευεργέτη.

Ολοκληρώνοντας αυτή την εισήγηση θα ήθελα να πιστεύω ότι ο Αδριανός προσέγγισε την Αθήνα κατά τον τρόπο, που περιγράφει η Marguerite Yourcenar στο ιστορικό της μυθιστόρημα *“Αδριανού Απομνημονεύματα”*. Γράφει λοιπόν: *«Ναι, η Αθήνα παρέμενε όμορφη και δεν μετάνιωνα που είχα επιβάλει ελληνικές πειθαρχίες στη ζωή μου. Ό,τι έχομε μέσα μας ανθρώπινο, ευθύ, καθαρό, μας έρχεται απ' αυτήν. Αλλά μου τύχαινε να σκεφθώ*

πως η λίγο βαριά σοβαρότητα της Ρώμης, η αίσθηση της συνέχειας, η κλίση της για το συγκεκριμένο, ήτανε αναγκαία για να μεταμορφώσουν σε πραγματικότητα ό,τι στην Ελλάδα έμενε μια αξιοθαύμαστη όψη του πνεύματος, ένας ωραίος ψυχικός οίστρος» (Yourcenar M. 1978, 260).

*

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

(Παραθέτουμε ενδεικτική βιβλιογραφία)

- Αλεξοπούλου-Μπάγια Π.** 1985, *Ιστορία της Ελευσίνας. Από την Προϊστορική μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο*, Έκδοση Δήμου Ελευσίνας, Ελευσίνα
- Γιαλούρη Α. & Ν.** 1987, *Ολυμπία. Οδηγός του Μουσείου και του Ιερού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Camp J.** 2004, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, μτφρ. Μ. Κλεώπα, ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Camp J.** 2009, *Οι αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής*, μτφρ. Μ. Κλεώπα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Fox R. L.** 2006, *Ο Κλασικός Κόσμος. Μια επική ιστορία από τον Όμηρο στον Αδριανό*, μτφρ. Δ. Στεφανάκης, Ό. Παπακώστα, Ωκεανίδα, Αθήνα
- Garnsey P. & Saller R.** 1995, *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, μτφρ. Β. Ι. Αναστασιάδης, ΠΕΚ, Ηράκλειο
- Gehrke H.-J.** 2000, *Ιστορία του Ελληνιστικού Κόσμου*, μτφρ. Άγγ. Χανιώτης, ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Howgego Chr.** 2009, *Η Αρχαία ιστορία μέσα από τα νομίσματα*, μτφρ. Μ. Ζαχαριάδου, ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Καλτσάς Ν.** 2001, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Καπόν, Αθήνα
- Μαστραπάς Α.** 2003, *Η πόλις και το άστυ των Αθηνών*, Πατάκης, Αθήνα
- Παπαθανασόπουλος Θ.** 1993, *Μνημεία της νότιας πλευράς της Ακρόπολης. Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου*, Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Παπαχατζής Ν.** 1974, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Ramage N. H., Ramage A.** 2002, *Ρωμαϊκή τέχνη από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο*, μτφρ. Χ. Ιωακείμиду, University Studio Press, Θεσσαλονίκη
- Σταϊνχάουερ Γ.** 2001, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*, Ολκός, Αθήνα
- Τραυλός Ι.** 1993², *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Καπόν, Αθήνα
- Ward A.M., Heichelheim F.M., Yeo C.A.** 2008, *Οι Ρωμαίοι*, μτφρ. Ντ. Σαμπεθάι, Οδυσσέας, Αθήνα
- Yourcenar M.** 1978, *Αδριανού Απομνημονεύματα*, μτφρ. Ιω. Χατζηνικολή, Χατζηνικολή, Αθήνα